

ԽԱՉԻԿ ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

ԱՍՏՎԱԾԱԾՆՁԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ ԿՈՂՄԻՑ

Ծուրջ 300 տարի է անցել այն օրից, երբ Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքի հայկական տպարանում մամուլի տակից դուրս եկավ Աստվածաշունչ կոչվող մատյանի վերջին պրակը:

Խոսել Աստվածաշնչի տպագրության մասին, այդ նշանակում է վերհիշել երեք դար առաջ հազար ու մի զրկանքներ կրած, հազար ու մի դառնություններ ճաշակած երախտավորներին: Մարդիկ, որոնք մերժելով կյանքի վայելքները, զրկված հարազատներից, հայրենիքից դուրս, բայց և հայրենիքի համար, մեծ նվիրումով ու անհատնում եռանդով, գալիք սերունդներին ավանդեցին այն, ինչն այսօր ազնիվ հպարտությամբ է լցնում անցյալի պատմամշակութային արժեքները գնահատող յուրաքանչյուր մարդու սիրտ:

Աստվածաշնչի լուսընծայումը ոչ միայն անցյալի մշակութային կյանքի լավագույն ավանդների աստիճանական զարգացումն էր, այլև եղել ու մնում է իբրև տպագրական գործի մի մոր վերելք, մի աննախադեպ զարգացում:

Այսօր երեք հարյուր երեսունամյա հեռավորությունից որքան ընդգծված է դառնում մեր գնահատման պատմական կողմը, այնքան ավելի է մեծանում այս գրքի հրատարակության հոգևոր-մշակութային արժեքն ու նշանակությունը:

Խոսելով Աստվածաշնչի տպագրության մասին, անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ նման մի աշխատության լուսընծայումը վեր է մի մարդու ուժերից: Այս կարգի մոտեցում ենք հանդես բերում ո՛չ բնավ նրա համար, որ ցանկանում ենք նոսրացնել մեծ երախտավոր Ոսկան Երևանցու փառքը զարդարող դափնեապսակի տերևները... Վարվելով այդպես, նպատակ ենք ունեցել ըստ արժանվույն գնահատել յուրաքանչյուրի վաստակն այս գործում: Կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու կամքը, Մատթեոս Ծարեցու եռանդը, Ղլիմենց Ավետիսի ձեռներեցությունն ու Կարապետ Անդրիանացու գործադրած ջանքերն այն կարևոր գործոններն են, որոնց բացառումով անմեկնելի

կմնա ու թերի կդառնա Աստվածաշնչի տպագրության դժվարին ու մաքառումներով լի պատմությունը: Ոչ թե միտումով, այլ սովորույթի ուժով տարիներ շարունակ բանասիրության կողմից սովերի մեջ են թողնվել վերոհիշյալ անուններն այն դեպքում, երբ առանց նրանց աջակցության Ոսկան Երևանցին չէր կարող գլուխ բերել Աստվածաշնչի տպագրության դժվարին գործը:

*
*   *

Ծահ-Աբասի ձեռնարկած սուրգյունը և դրան հաջորդող թուրք-պարսկական կործանարար պատերազմները հարցականի տակ են դնում Հայաստան աշխարհի գոյության իրավունքն ու հնարավորությունը:

Ստեղծված կացության թելադրանքով Առաքել Դավրիժեցու պատմության մեջ առարկայական են դառնում Մովսես Խորենացու «Ողբը» հիշեցնող գրառումներ. «Եվ սոցին ամենեցուն առիթ, ոչ այլ ինչ՝ եթե ոչ հեռացումն ի սուրբ գրոց և երկիւղէն Աստուծոյ, ոչ բնաւ ընթեռնին գիրս, այլ էին փակեալ և լռեալ մատեանք աստուածայինք, վասն զի էր խափանեալ ընթերցումն Սուրբ Գրոց, որք էին արհամարհեալ յաչս նոցա, հողով և մոխիրով լցեալ և անկեալ յանկեան ուրեք, վասն զի ոչ զգիրս զիտէին և ոչ զգօրութիւնս գրոց՝ ըստ Տեառն բանի»¹: Այս ամենով հանդերձ 1639 թվականին կնքված թուրք-պարսկական խաղաղության դաշինքը կենդանություն ու զարթոնքի որոշ հույսեր ու երաշխիքներ է ներշնչում այդ պատերազմներում թափարաքեմ դարձած Հայաստան աշխարհի և սակավաթիվ ապրողների համար: Խաղաղության դաշինքով ստեղծված այս նոր երաշխիքը հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանավորների հոգեբանության մեջ առաջ է բերում ապրելու ձգտում և դրությանը տեղ դառնալու մտահոգություն: Աստվածաշունչը տպագրական եղանակով բազմացնելու և ժողովրդի լայն խավերի մեջ աստվածաշնչային գաղափարները ընդհանրացնելու խնդիրն այդ ժամանակշրջանում գրեթե բոլոր կաթողիկոսների ու իշխանավորների համար դառնում է հետապնդվող մտահոգություն:

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատությանը Լ. Ա. Խանլարյանի, Ե., 1990, էջ 242:

Սկսած 1579 թվականից մինչև 1637 թվականն ընկած ժամանակահատվածում, վեց տասնամյակի ընթացքում, հայոց կաթողիկոսների ու միջոց ունեցող իշխանավորների կողմից կիրառվել է Աստվածաշունչ մատյանի տպագրությունն իրականացնելու մեկ տասն-

յակից ավելի փորձեր², սակայն գործնականում միջոցների բացակայության և ապա Հոռմի Հավատի տարածման ժողովի անիրականների ու գործակալների կողմից ձեռնարկված խռչընդոտների ու արգելքների պատճառով այդ փորձերից և ոչ մեկը չի կարողացել իրականություն դառնալու կայուն երաշխիք ստանալ:

² Գալեսթյարյան Հ. Գ., Աստվածաշնչի տպագրության ջանքերը Ոսկանեն առաջ, «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1914, էջ 7-18:

Հայության կողմից մամն չընդհատվող ձգտումներն ու փորձերը Հոռմի հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչների համար դառնում են օրվա հարց ու մտահոգության առարկա, ուստի Հավատի տարածման ժողովի կարգինալները 1637 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1638 թվականի հունվարի 30-ը տեղի ունեցող նիստերի ընթացքում քննարկման առարկա են դարձնում հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության բնագրի ընտրության հարցը³:

Բազմակողմանիորեն քննարկման ընթացքում հայտնի է դառնում, որ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունն իրականացված է «Յոթանասնից» օրինակի հիման վրա: Այս բացահայտումից հետո նիստերում կայացված որոշման հիման վրա հայերեն Աստվածաշնչի տպագրությունը համարվում է անընդունելի: Հենվելով ավելի վաղ՝ 1546 թվականի ապրիլի 8-ին Տրիտենդյան ժողովի 4-րդ նիստում կայացված որոշման վրա, ըստ որի ամբողջ Արևմուտքի համար օրինականացվել էր Վուլգատայի օրինակը⁴, ուստի այս նիստում ևս իբրև որոշում արձանագրվում է, որ հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության համար կարող է օրինական համարվել միայն ու միայն Վուլգատայի բնագիրը:

Ահա՛ մի որոշում, որը տարիներ շարունակ արգելափակ է դառնում Հոռմի իրավասության ոլորտում ձեռնարկվող հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության բոլոր տեսակի փորձերի ճանապարհին:

Հոռմի ձեռնարկած խոչընդոտներին զուգընթաց Հայաստան աշխարհում հոգևորականության միջավայրում, նրանց գործելակերպի ու հոգեբանության մեջ տեղի են ունենում նոր տեղաշարժեր: Երկրում որքան առաջ են գնում Ծառ-Աբասի պատճառած վերքերի ապաքինման աշխատանքները, այնքան ավելի է մեծանում Աստվածաշունչ մատյանի տպագրության անհրաժեշտությունը: Հոռմի կիրառած խոչընդոտները, նրանց հետապնդած նպատակադրումները հետզհետե հայտնի են դառնում Աստվածաշնչի տպագրության գործը նախաձեռնողներին, ուստի մշակվում ու ձեռք են առնվում համապատասխան միջոցառումներ՝ ստեղծված կացության պայմաններում տպագրության գործը առաջ տանելու ուղղությամբ:

Այս առումով, իբրև առաջին քայլ, խիստ ուշագրավ է Նոր Զուղայի հոգևոր առաջնորդ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու կիրառած նախաձեռնությունը: Հայտնի է, որ 1636-1637 թվականներին

³ Ամատունի Կ., Ոսկան վարդ. Երևանցի և իր ժամանակը, Վենետիկ, 1975, էջ 18:

⁴ Նույն տեղում:

ընթացքում Փիլիպոս Հադրակեցի Կաթողիկոսի հանձնարարությամբ և խաչատուր Կեսարացու ջանքերով Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում հիմնադրվում է տպարան, ուր և 1638 թվականի ընթացքում հաջողությամբ լույս է ընծայվում 604 էջ ծավալ ունեցող մի «Սաղմոսարան»:

Նոր Զուղայում տպարանի հիմնադրման իրականացումը հետապնդում էր որոշակի նպատակ, այն է՝ Հոռմի ենթակայության սահմաններից դուրս իրականացնել հայերեն գրքերի տպագրություն և նախադրյալներ ստեղծել Աստվածաշնչի տպագրության համար:

1639 թվականի դեկտեմբերին, տպագրական արվեստի մեջ կատարելագործվելու հանձնարարականով, խաչատուր Կեսարացին Եվրոպա է ուղարկում իր աչքաբաց աշակերտ Հովհաննես վարդապետ Զուղայեցուն⁵:

Վերջինս հասնելով Վենետիկ, ոչ միայն ուսումնասիրում է տպագրական գործը, այլև հետամուտ է լինում հայկական տպատառեր ձեռք բերելու գործին: Այստեղ չգտնելով հուսադրող պայմաններ, Զուղայեցին մեկնում է Հռոմ, ուր բազմաբնույթ գործունեություն է ծավալում խաչատուր Կեսարացու հանձնարարությունն իրականացնելու համար: Հռոմում ծավալած գործունեության ընթացքում Զուղայեցին վաստակում է մեծ թվով հակառակորդներ: Դիվանագիտորեն շրջանցելով ձախողումները, նա կարողանում է ձեռք բերել համապատասխան քանակի տպատառեր ու տպարանական սարքավորումներ: Այդ ամենը տեղափոխելով Լիվոռնո, այնտեղ նա հիմնադրում է տպարան և լույս ընծայում շուրջ 400 էջ ծավալ ունեցող մի Սաղմոսարան: Այնուհետև իր հետ առնելով տպարանական սարքերն ու տպատառերը՝ 1645 թվականի աշնանը, վեց տարվա բացակայությունից հետո, նա վերադառնում է հայրենիք: Ամենափրկիչ վանքում Հովհաննես Զուղայեցին ընթացք է տալիս տպագրական գործի աշխուժացմանը և 1650 թվականին ձեռնարկում վաղուց սպասված Աստվածաշունչ մատյանի տպագրությանը: Սակայն, հակադիր ուժերի կողմից նյութված սադրանքների հետևան-

⁵ Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Ե., 1988, էջ 29:

քով, խափանվում է տպարանի գործունեությունը, ուստի և ընդհատվում է Աստվածաշնչի տպագրությունը⁶:

Փիլիպոս Հաղբակեցու մահվանից հետո, 1655 թվականին, գաճ է բարձրանում Հակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսը: Վերջինս մեր պատմության մեջ աչքի է ընկնում նաև նրանով, որ իր գործունեության ընթացքում հետևողական վերաբերմունք է հանդես բերել Աստվածաշունչ մատյանի տպագրության համար: Նոր Զուղայի տպարանի խափանման հանգամանքներին լավատեղյակ Հակոբ Զուղայեցուն ո՛չ միայն չի վհատեցնում Աստվածաշնչի տպագրության հետ կապված անհաջողությունները, այլև եղածն իր մանրամասնություններով նրա համար դառնում է յուրատեսակ փորձության քար: Ուստի 1657 թվականին նա հատուկ հանձնարարականով Եվրոպա է ուղարկում Փիլիպոս Կաթողիկոսի նոտար, ատենադպիր և ծաղկող գրիչ Մատթեոս Ծարեցուն:

Որոշակի գրառումներ չկան, սակայն անուղղակի փաստերը հիմք են տալիս ասելու, որ Մատթեոս Ծարեցին կաթողիկոսի հանձնարարությունը պետք է իրականացներ իտալական հողի վրա: Հայտնի է նաև, որ երկու տարվա համառ ու ապարդյուն ջանքերից հետո Ծարեցին լքում է Հռոմը և մեկնում Ամստերդամ:

Հիմնադրել հայկական տպարան՝ այդ նշանակում էր ամենից առաջ ունենալ շարվածքային տպատառեր: Ուսումնասիրելով տեղական պայմանները՝ Ծարեցին կարողանում է գործնական կապեր հաստատել Հոլանդիայում հրատարակչական գործի մեջ մեծ անուն հանած Էլզեվիր եղբայրների հետ և բանակցության մեջ մտնելով՝

⁶ Աստվածաշնչի տպագրության խափանման գործում չպետք է անտեսել ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեի հաղորդած տեղեկությունները: Հովհաննես Զուղայեցու «... հայերեն գրատպությունը, - գրում է վերջինս, - բուն հուզմունք էր առաջացրել իր դեմ, որքանով սպառնում էր գրկել հայոց բազմաթիվ այն մարդկանց, որոնց ապրուստի աղբյուրը գրչության արվեստն էր»: Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մղձի պատմության, Ե., 1959, Գիրք երկրորդ, էջ 167: Մեր խորին համոզմամբ տպարանի խափանման գործում չպետք է անտեսել Աստվածաշունչ մատյանը ձեռագրով բազմացնող բողոքական գրիչների մասնակցության հավանականությունը: Իբրև լրացուցիչ փաստարկ պետք է ավելացնենք, որ, ըստ հավաստի աղբյուրների, այդ շրջանում ձեռագրով արտագրված Աստվածաշունչն արժեցել է հազար ծեփ: Տե՛ս Ժեմեմյան Հ. Սահակ, Հայ տպագրությունը և Հռոմը, Վենետիկ, 1989, էջ 25: Անհավանական չէ, որ Աստվածաշնչի տպագրության խափանման առիթով տպարանի փակման գործում դեր կատարած լինեին նաև Հռոմի Հավատի տարածման ժողովի գործակալները:

սրանց համար տառեր փորագրող Քրիստոֆիլ վան Դելկի հետ պատվիրում է իր գործի համար համապատասխան տեսակի ու քանակի շարվածքային տպատառեր⁷:

Ջեռք բերելով պատվիրած տպատառերը՝ Ծարեցին Ամստերդամի Բումսլուք փողոցի վրա ստեղծում է հայկական առաջին տպարանը⁸՝ դրանով կայուն ու գործնական հիմքի վրա դնելով Աստվածաշնչի տպագրության գործը, ինչը պետք է համարել Հակոբ Ջուղայեցու հանձնարարության առանցքը: Այս հանգամանքն իրավունք է տալիս Մատթեոս Ծարեցուն Ոսկան Երևանցու հետ կիսելու այն խանդավառումը, որ համակրանքը, որ տարիներ շարունակ մեր բանասիրության կողմից տրվել է միայն վերջինին:

Իբրև ձեռնարկված գործի առարկայական սկիզբ՝ Ծարեցին «յաղագս տեսութեան և փորձառութեան» տպագրության է տալիս Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» վերնագրով պոեմը: Այս գրքի մեզ հասած օրինակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ծարեցու հիմնադրած տպարանը և պատվիրած տառերն ի վիճակի էին ի կատար ածելու Հակոբ Ջուղայեցու կամքը՝ տպագրելու Աստվածաշունչ մատյանը⁹:

Տակավին ավարտված չէր «Յիսուս Որդի» գրքի տպագրությունը, երբ Ծարեցին հիվանդանում է: Երկյուղ կրելով, որ չի կարողանա ավարտին հասցնել սկսած գործը և վճարել դրամական պարտքերը, իր լիազորությունները տպարանի հետ մեկտեղ հանձնում է Ամստերդամում գտնվող Ոսկան Երևանցու եղբորը՝ վաճառական

⁷ Մատթեոս Ծարեցին 1658 թվականի նոյեմբերի 27-ի պայմանագրով Քրիստոֆիլ վան Դելկին պատվիրում է «Գ. ազգ (երեք տեսակ-չափի) Գիր բոլոր լոյժ կատարեալ քանակութեամբ և որակութեամբ զանազանեալ, յորոց միմե և իբրև միջին կերպ է (14 կետաչափի, որը եվրոպական տառադարձությամբ հայտնի է միտլե անունով) այս զոր տեսանեք առաջիկայդ, զոր յաղագս տեսութեան և փորձառութեան տպեցաք «Յիսուս Որդի»: Տե՛ս «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Ե., 1988, էջ 36:

⁸ Տե՛ս, Առաքել Սարոխան, Հոլանդիան և հայերը, Վիեննա, 1926, էջ 85:

⁹ Պետք է դիտարկենք, որ Հակոբ Ջուղայեցու կողմից Մատթեոս Ծարեցուն տված հանձնարարականներում, մեզ հասած գրառումների մեջ, Աստվածաշնչի տպագրության մասին որոշակի հավաստիացումներ չկան:

Ղլիճենց Ավետիսին¹⁰, և 1661 թվականի հունվարի 22-ին կնքում իր մահկանացուն:

Նորջուղայեցի վաճառական Ղլիճենց Ավետիսը վճարում է Մատթեոս Ծարեցու պարտքը և, ըստ ստորագրված պայմանագրի, այդ օրվանից սկսած տեր դառնում Ամստերդամում Ծարեցու հիմնադրած Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգիս Զորավորի անունը կրող տպարանին: Դառնալով սեփականատեր՝ Ղլիճենց Ավետիսը նամակ է գրում Ուշի, եղբորը՝ Ոսկան Երևանցուն, և առաջարկում գալ Ամստերդամ և տեր կանգնել իր սեփականությունը հանդիսացող տպարանին:

Առնելով այդ լուրը, Ոսկան Երևանցին եղբոր նամակը ներառյացնում է Կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցուն և իրավունք ստանում տպարանում գործը շարունակելու համար Ամստերդամ ուղարկել իր աշակերտ Կարապետ Աղրիանացուն:

Ավելի ուշ, Ամստերդամից Ավետիսի գրած նամակի շարժառիթով, 1662 թվականի ամռանը (հավանաբար օգոստոսին) Կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցին Էջմիածնում գումարում է ազգային ժողով՝ նվիրված Աստվածաշնչի տպագրությանը¹¹: Նկատի ունենալով տպագիր գրքի, հատկապես Աստվածաշնչի հանդեպ ժողովրդի մեջ ծայր առած պահանջարկի բավարարման խնդիրը, կաթողիկոսը որոշում է այդ նպատակով Եվրոպա ուղարկել Ոսկան Երևանցուն: Հակոբ Զուղայեցին միաժամանակ Ոսկան Երևանցուն հանձնարարում է (թերևս թույլատրում է) իր հետ Ամստերդամ տանել Հեթում

¹⁰ Թեև այդ մասին գրավոր հավաստիացումներ չկան, մեր խորին համոզմամբ Ղլիճենց Ավետիսի հայտնվելն Ամստերդամում չպետք է վերագրել պատահականության: Հավանականն այն է, որ նա Ամստերդամ էր եկել իր եղբոր՝ Ոսկան Երևանցու հանձնարարությամբ և Ծարեցու գործերին սատար էր կանգնում, միաջմտում էր՝ նրա ցուցումներով:

¹¹ Այս ժողովի մասին մեզ չհաջողվեց հայկական աղբյուրներում հայտնաբերել որևէ տեղեկություն: Ինչպես հայտնի է, Առաքել Դավրիժեցին իր աշխատության մեջ դեպքերի պարբերականության շարադրանքն ընդհատում է 1662 թվականի հուլիսի 4-ին: Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990, էջ 345: Տրամաբանական է, որ այստեղ չէր կարող անդրադարձ լինել ավելի ուշ՝ օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում տեղի ունեցած ժողովի մասին: Դրան հակառակ այդ մասին հպանցիկ տեղեկություններ են պահպանվել օտար աղբյուրներում: Տե՛ս «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1891, N6, էջ 162: Տե՛ս նաև «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1966, N 7-9, էջ 343-347:

թագավորի Աստվածաշնչի ձեռագիրը¹²: Այդ ձեռագիրը Ղազար Բաբերդացու (Վալաբեցու)՝ ըստ Վուլգատայի խմբագրած Աստվածաշնչի հետ մեկտեղ ժամանակին Զաքարիա վարդապետ Վաղարշապատցին գնում է Կարինում: Նվիրաբերելով Հովհաննավանքին, վերջինս անեծքով բանադրում է բոլոր նրանց, ովքեր կհանդգնեն գողանալ կամ վանքից դուրս տանել այդ ձեռագրերը: Պետք է ենթադրել, որ կաթողիկոսը լուծարում է բանադրանքը, և նրա գնած ձեռագրերը (երկու միավոր) Հովհաննավանքից բերվում են Էջմիածին: Անհավանական չէ, որ այդ ձեռագրերի միջև տարբերության առիթով տեղի է ունեցել տարակարծություն և մտքերի փոխանակություն: Հետևանքը լինում է այն, որ Կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցին Ոսկան Երևանցուն հանձնարարում է իր հրատարակելիք Աստվածաշունչը «Գլխատել և տնատել ըստ Դադմատականաց» (ընդգծումը իմն է - Խ. Ս.): Կաթողիկոսի հանձնարարությունը Ոսկան Երևանցին իր համար դարձնում է ոչ միայն սկզբունք, այլևս իրականացնում իր հրատարակած Աստվածաշունչում: Գիտակցելով, որ այդ մոտեցումը հետագայում կարող է իր համար բարդացումների ու բանավեճային մեղադրանքների առիթ դառնալ, նա, ավելի ուշ, կաթողիկոսի հանձնարարականը մի նախադասությամբ ամրագրում է իր տպագրած Աստվածաշնչի տիտղոսաթերթում¹³:

Այդ ժողովից հետո Ոսկան Երևանցին կաթողիկոսից ստանում է եպիսկոպոսական աստիճան և ապա մեկ-երկու շաբաթ անց, «Իշխանութեամբ ու հրամանաւ Վեհափառի... յաղագս տպման մատենիս այսօրիկ աստուածայնոյ...», մեկնում Եվրոպա:

Հակոբ Զուղայեցին միաժամանակ համապատասխան կոնդակ է տալիս Ոսկան Երևանցուն՝ ուղղված Լիվոռնոյի հայությանը, որպեսզի նրանք նյութական օգնությամբ սատար կանգնեն վերջինիս՝ հրատարակչական գործունեություն ծավալելու համար:

Եվ այսպես, 1662 թվականի սեպտեմբերի 27-ին կաթողիկոսական գլխիակ Ոսկան Երևանցին, դուրս գալով Էջմիածնից, հետիոտն, բանուկ ճանապարհով մեկնում է Զմյուռնիա, իսկ այնտեղից ծովային

¹² Տակավին փաստարկված չէ, սակայն մենք համոզված ենք, որ Ոսկան Երևանցին Հեթումի Աստվածաշնչի հետ Ամստերդամ է տարել նաև Ղազար (Վալաբեցու) Բաբերդացու Վուլգատայի հիման վրա խմբագրած Աստվածաշնչի ձեռագիրը: Այդ երկու ձեռագրերն այժմ գտնվում են Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրատանը և հանգրվանում 180 և 201 համարների տակ:

¹³ Տե՛ս լուսանկարում:

երթուղով հասնում Լիվոռնո: Այստեղ նա հանդիպում է իր եղբորը՝ Ավետիսին, և նրանից վերցնում տպարանի սեփականատիրացմանը վերաբերվող փաստաթղթերը: Իբրև իրավատեր նա Լիվոռնոյից Կարապետ Անդրիանացուն տալիս է համապատասխան հանձնարարականներ և ապա, տեղի համայնքից չստանալով ակնկալվող նյութական օգնությունը, մեկնում Հոռոմ: Այստեղ նա աշխատում է իրականացնել իր ստանձնած պարտավորությունները, դիմում այլևայլ միջոցների, սակայն հանդիպելով Սուրբ Գրոց հրատարակությունների առիթով վերը նշված անհաղթահարելի դիմադրությանը¹⁴, նորից մեկնում է Լիվոռնո:

1665 թվականի փետրվարի 20-ին Ոսկան Երևանցին Լիվոռնոյում ջուղայեցի վաճառականներ Ստեփանոս Խանենցի, Թեոդորոս Բթոշեցու և Պետրոս Զուղայեցու հետ կնքում է պայմանագիր, որով հիշյալ վաճառականները հանձն են առնում կատարել Աստվածաշնչի տպագրության համար պահանջվող ծախսերը: Ձեռք բերելով ակնկալված գումարի մի մասը՝ Ոսկան Երևանցին շտապով մեկնում է Ամստերդամ: Կարապետ Ադրիանացու հետ իրականացնելով «Ծարակնոց» կոչվող գրքի տպագրությունը, ինչպես նաև հրատարակելով մի քանի այլ գրքեր, Ոսկան Երևանցին սկսում է զուգահեռաբար լրջորեն զբաղվել Աստվածաշնչի տպագրության մասնատիրական աշխատանքներով: Չբավարարվելով մախկինում իր կատարած աշխատանքներով, Աստվածաշունչը շարվածքի տալուց առաջ Ոսկան Երևանցին իր ձեռքի տակ եղած ձեռագիրը համեմատում է Վուլգատայի նաև լատիներենի բնագրի հետ և գտնում այն ոչ լիակատար, «այլ ծաղկաքաղ և համառոտ», ուստի թարգմանում է «... գրանս Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ», «գշորորդ գիրս Եզրասայ» և այլ հատվածներ: Թարգմանում է նաև լատինական Աստվածաշնչի ցանկը, որպեսզի «... ընթերցողն դիտաւ գտանէ ի մէջ գրոց

¹⁴ Պետք է ենթադրել, որ Ոսկան Երևանցին Եվրոպա էր մեկնել դատարկ գրպանով (էջմիածնում վիճակն այդպիսին էր): Նա հույս ուներ կաթողիկոսի տված գրության հիման վրա Լիվոռնոյում ստանալ որոշ աջակցություն: Սակայն, ինչպես վերը ասացինք, այդ հույսերը չեն արդարացվում, և Ոսկան Երևանցին ստիպված է լինում մեկնել Հոռոմ: Այստեղ նա դիմում է այլևայլ միջոցների: Համգամանքների թելադրանքով աղերսագիր է ուղարկում Հավատի տարածման ժողովին, ապա նաև՝ Հոռոմի Պապին: Դիմում է նաև դիվանագիտական այլևայլ քայլերի, թեև ստանում է մասնակի օժանդակություն ու խոստումներ, այսուհանդերձ դրանք չեն կարողանում արմատական լուծում տալ նրա նպատակների իրականացմանը, ուստի երբ տեղեկություններ է ստանում Լիվոռնոյի վաճառականների բարյացակամության մասին, առանց վարանելու լքում է Հոռոմը և մեկնում Լիվոռնո:

գլխնդրելին իւր»¹⁵։ Բաժանելով գլուխները ենթավերնագրերից, կազմում է մահ այրբեմական ցանկ, լուսանցքային ծանուցումներ (համբարբառը) և այլն¹⁶։

1666 թվականի մարտի 11-ին Ամստերդամում Աստվածաշնչի ձեռագիրը հանձնվում է տպարան՝ շարվածքն իրականացնելու համար։ Փորձանմուշների վրա Ոսկան Երևանցու գործադրած համառ ու տքնաջան աշխատանքից հետո, վերջապես, 1668 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Ամստերդամում ավարտվում է Աստվածաշունչ մատյանի հայ հոգևարականության միտքը գրեթե մեկ դար զբաղեցնող տպագրությունը¹⁷։

Աստվածաշունչը, ըստ մեր ունեցած դիտարկումների, ունեցել է մինչ այդ նախադեպը չունեցող տպաքանակ և լայնորեն տարածվել ինչպես Հայաստան աշխարհում, այնպես էլ այլուր՝ կաթողիկե դավանանքին հարող հայության մեջ։

Այս առիթով անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրության ներկայացնել մի իրողություն։ Ոսկան Երևանցին Աստվածաշնչի «Նոր Կտակարան» կոչվող բաժնի տպագրությունն իրականացրել է երկու

¹⁵ Տե՛ս Աստվածաշունչ, Ամստերդամ, 1668, էջ 831-833։

¹⁶ Մենք նպատակ չենք ունեցել անդրադառնալու Ոսկան Երևանցու կողմից Աստվածաշնչի բնագրում կատարած թարգմանական ու խմբագրական աշխատանքներին, առավելապես այն դեպքում, երբ այդ մասին հրապարակում կան հանգամանակից ու մանրագին ուսումնասիրություններ։ Տե՛ս Գարեգին եպիսկոպոս, Ոսկանի Աստվածաշունչը, ակնարկ բնագրի վրա, «Հասկ», Ամթիլիս, 1966, N 3-5, էջ 135-152։ Անասյան Հ. Ս., Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը, «Էջմիածին», 1966, N 11-12, էջ 71-97։ Սուրեն Քոլանջյան, Հեթում Բ-ի ձեռագիր Աստվածաշունչը և Ոսկանի հրատարակությունը, մույն տեղում, էջ 98-129։

¹⁷ Մեր պատմաբաններն ու բանասերները և առհասարակ բոլոր անդրադարձողները թյուրիմացաբար Աստվածաշնչի լույսընծայման ժամանակացույցը կապում են 1666 թվականի հետ, այն դեպքում, երբ այդ գրքի լույսընծայումն իրականացվել է դրանից երկու տարի յոթ ամիս հետո, 1668 թվականի հոկտեմբերի 13-ին։ Այդ մասին Ոսկան Երևանցին փաստական գրառում է թողել գրքի հիշատակարանում, որից մեջ ենք բերում բառացիորեն. «... Գրուվք զսկիզբն արարաք ներ թուղն որպէս գրեալ է ի սկզբան» (Ակաթի ունի գրքի անվանաթերթում եղած գրառումը)։ «Եւ յաւարտ սորին ժամանեցաք... (ընդգծումը մերն է - Խ. Ս.), գրում է Ոսկանը շարունակության մեջ. «... ներ թուղն Քրիստոսի հազարորդի վեցհարիւրորդի վատսներորդի ութերորդի. յամսեանն հոկտեմբերի, որոյ էին ատուք երեք տասաներորդ» (Տե՛ս Հայ գիրքը 1500-1800 թվականներին, Ե., 1988, էջ 50ա)։ Այս հավաստիացումը փաստարկում է, որ ավարտը, ուստի՝ լույսընծայումը տեղի է ունեցել 1668 թ. հոկտեմբերի 13-ին։ Այս պարագայում ունենք ետին թվով մի ասելիք. թերևս ճիշտ կլիներ, որ Աստվածաշնչի տպագրության 300-ամյակին նվիրված համազգային տոնակատարությունը կատարվեր ոչ թե 1966, այլ 1968 թվականին։

տարբերակով: Հայաստան ուղարկվող գրքերն ունեցել են 808 էջ ծավալ, իսկ կաթողիկե դավանանքին հարող հայության մեջ վաճառքի հանված օրինակներն ունեցել են 834 էջ՝ 26 էջի հավելում¹⁸: Ընդ որում, այս տարբերակում Ոսկան Երևանցին ավելացրել է «Աղօթք Մանասէ արքայի Յուդայի» և «Գիրք Եզրասայ չորրորդ» գլուխները, որոնք «Յոթանասնից» թարգմանության մեջ, ուստի նաև Հայաստան ուղարկվող տարբերակում, համարվել են պարականոն:

*
*   *

Աստվածաշնչի տպագրության սկզբնավորման պատմությունով ծայր առավ և լույս ընծայման դրվագի փաստարկումով ավարտվեց մեր խոսքը, սակայն այդ ամենի պարզաբանումով ոչ թե ավարտվում, այլ սկիզբ է առնում այդ բացառիկ մարդու վաստակաշատ գործունեության աշխատանքային տառապանքը, որի մասին պետք է որ ամենից շատ խոսվեր այս պարագայում:

Դժվարին մաքառումներով լի է եղել Ոսկան վարդապետ Երևանցու անձնական ու մշակութային կյանքը: Նոր Զուղա, Երևան, Էջմիածին, Լեհաստան, Պոլիս, Ծամախի, Հոլանդիա, Ֆրանսիա, - ահա՛ այն երկրների ու քաղաքների ո՛չ լրիվ ցանկը, որտեղ սովորել, գործել ու մաքառել է հայ տպագրության բազմաչարչար երախտավորը:

Ոսկան Երևանցին շատ է տարբերվում իր ավագ ու կրտսեր ժամանակակիցներից... Որքան ծանր, նույնքան էլ արգասավոր է եղել նրա գործունեությունն այդ երկրներում: Նա գիտակցված հավատով է նվիրվել աստանդական կյանքին ու նվիրումով էլ կնքել իր հայրենաբաղձ մահկանացուն:

Հայրենիքի համար հայրենակարոտ է մնացել Ոսկան Երևանցին... Բայց ի վերջո նվաճել է այն փառավոր տեղը, որ վերապահված էր նրան գրավելու մեր հոգևոր կյանքի 1700-ամյա պատմության նշանավոր գործիչների փաղանգում:

¹⁸ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Քնարիկ Կորկոտյան, Նի՞նել Ոսկանյան, Հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունը և դրա տարբերակը, «Էջմիածին», 1966, հ. 11-12, էջ 168-175:

Երեք դար է անցել նրա գործունեության ժամանակներից, սակայն մոռացության երկար ու ձիգ տարիները ոչ միայն չեն մարել, այլև ավելի պայծառ ու համբավավոր են դարձրել նրա հոգևոր-մշակութային անունը:

Այսօր մեր հոգևոր կյանքի 1700-ամյա պատմության հոլովություն որքան բանական է դառնում մեր գնահատման պատմական կողմը, այնքան ավելի նշանակալից է դառնում և մեծ կշիռ ձեռք բերում Ոսկան վարդապետ Երևանցու հոգևոր-մշակութային կյանքի գործունեությանը նվիրված գովասանքի խոսքը: